

„Velika fotografička sala“ i njezini vlasnici, upravitelji i zakupnici: fragment povijesti zagrebačke fotografije 19. stoljeća

U članku je po prvi puta ispisana dosad mahom nepoznata povijest fotografskog ateljea među Zagrepčanima znanoga kao „velika fotografička sala“, koji je bio smješten u dvorištu kuće Ivana Lenza u Ilici na br. 867 (danas Ilica 35). Na temelju arhivskoga gradiva i novinskih oglasa rekonstruiran je slijed vlasnika, upravitelja i zakupnika navedenoga ateljea, počevši s 1863. godinom i znamenitim mađarskim fotografom Đurom Majerom koji je gradnju sale i naručio za potrebe podružnice svojega peštanskog studija. U nastavku se prati slijed upravitelja i zakupnika Majerova ateljea od Josipa Veneša, preko Ivana Standla i M. Sárossyja do partnera Antuna Weinwurma i Ferde Kelemena. Nakon što je Majer napustio podružnicu, u njoj su nastavili raditi Ferdo Kelemen i njegova supruga Marija, a zadnji „stanari“ prije gotovo dva desetljeća duge stanke bili su fotografi Ottmar Rebaglio i Hinko Krapek, čijim odlaskom 1880. godine završava i povijest ateljea.

Ključne riječi: Velika fotografička sala; Zagreb; 19. stoljeće; kuća br. 867; Ilica 35; fotografija; fotografski atelje; zagrebački fotografi

Uvodne napomene

Povijest fotografije u Zagrebu započela je nedugo nakon javnoga predavljanja postupka izrade dagerotipija u Parizu u kolovozu 1839. godine. Tom je prilikom zagrebački trgovac Demeter Novaković na samome ishodištu novoga medija nabavio potrebnu opremu i usvojio nužno znanje o postupku izrade dagerotipija – trajnih slika u srebru na bakrenim pločicama – te je već krajem godine snimio nekoliko zagrebačkih veduta.¹ Nakon njega, tijekom 1840-ih i prve polovice 1850-ih, kroz Zagreb je proputovalo desetak dagerotipista koji su, portretirajući građane, održavali kontinuitet prisutnosti toga ranog oblika fotografije, kao i svijest o novome izumu u zagrebačkom društvu.²

1 Usp. Hrvoje Gržina, Dagerotipija u Zagrebu (1839.- 1855.), Povijesni prilozi 38 (2019), br. 57, 105-107.

2 Isto, 107-116.

Poslije 1850. godine počeli su se pojavljivati i prvi fotografi i fotografkinje koji su izrađivali snimke na papiru i staklu.³ Isprva su, baš kao i dagerotipisti, kroz grad samo prolazili, da bi najkasnije 1855. godine Zagreb dobio i prvoga majstora sa stalnim ateljeom, Danca Franju Pommera.⁴ Njemu su se krajem desetljeća pridružili doseljenik iz Saske, litograf i tiskar Julije Hühn, zatim partneri Slavoljub (Eduard) Hase i V. Šulce te Edo Uslar, čija su imena zabilježena u adresaru njemačkih i austrijskih fotografa.⁵ Zagreb je tako – ušavši na fotografsku kartu Europe – 1860. godine imao četiri djelatna fotografska ateljea na približno 17 000 stanovnika, a slična će situacija ostati i tijekom narednih dviju godina, sve do početka gradnje „velike fotografske sale“.

Gradnja fotografskoga ateljea i rad pod upraviteljstvom Josipa Veneša (1863./1864.)

Gradnju fotografskoga ateljea znanoga među Zagrepčanima kao „velika fotografska sala“ naručio je, za potrebe zagrebačke podružnice svojega peštanskog salona, mađarski fotograf Đuro Majer (mađ. Mayer György). Majer – često spominjan i kao Meyer ili Meier – rođen je u Pešti 18. veljače 1818. godine u obitelji Mihalja Mayera i Margit Steiner.⁶ Karijeru je započeo izrađujući igraće karte sa šurjakom Józsefom Wilnerom, da bi se od sredine 1850-ih nadalje usmjerio isključivo na fotografiju. Krajem desetljeća podigao je veliki studio u peštanskoj ulici Velikoga mosta br. 4 (mađ. *Nagyhid utca*, njem. *Bruckgasse*), a 1862. godine otvorio je i njegovu prvu podružnicu u Realskoj ulici 171/1 (njem. *Realschulgasse*) u Grazu.⁷ Godine 1863. Majer je odlučio dodatno proširiti posao i na Zagreb, pa je „tesarski meštar“ Oton Jokuš u njegovo ime 10. veljače 1863. podnio Graditeljskom i vatrogasnom odboru grada Zagreba molbu s priloženim nacrtom za podizanje „fotografskoga salona“ u „dolnjoj Ilici“ u vrtu kuće br. 867 vlasnika Ivana Lenza (danas Ilica 35).⁸ Gradnja „provizorne fotografske djelatnice“ odobrena mu je 11. ožujka uz napomenu da „ova sgrada gradivnom zidu neodgovara, te se imade kao provizornom smatrati za tečaj 10 godinah i po izmaku ovog vremena porušit imade“.⁹

3 Usp. Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb, 1981, 28-30.

4 Usp. Hrvoje Gržina, *Dopuna životu i radu Franje Pommera, prvoga rezidentnog zagrebačkog fotografa*, *Peristil* 57 (2014), 139.

5 Usp. Allgemeines Adress-Handbuch ausübender Photographen von Deutschland, den österr. Kaiserstaaten, der Schweiz und den Hauptstädten der angrenzenden Länder, Leipzig, [1860], 7.

6 Beatrix Philpott, *Mayer György és az aktfényképezés kezdetei Magyarországon*, *Fotóművészet* 61 (2018), br. 4, 64.

7 Usp. B. Philpott, *Mayer György*, 65; N. Grčević, *Fotografija*, 86-87. Vidi i Karoly Karlovits, *Early Photography in Eastern Europe: Hungary*, *History of Photography* 2 (1978), br. 1, 62.

8 HR-DAZG-4, *Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ)*, *Gradevni odjel*, Spis br. 13 od 10. 2. 1863. s priloženim pripadajućim nacrtom *Plan über die Erbauung eines professorischen Fotografie Salons*. Za usporedbu negdašnjega i današnjega kućnog broja vidi Lelja Dobronić, *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Zagreb, 1959, 150.

9 Isto.

Gradnja ateljea započela je po polaganju građevne pristojbe od 3 forinte i 68 krajcara.¹⁰ Dugačka sedam i pol hvata (14,2 m), a široka četiri hvata i četiri stope (8,8 m), s dimenzijama samoga *glassalona* od 6 x 3 hvata (11,4 x 5,7 m),¹¹ Majerova je „fotografska sala“ s pravom nosila pridjevak „velika“ (v. slika 1). Da je uistinu bila najveći zagrebački fotografski studio tijekom 1860-ih godina potvrđuje nam usporedba s ostalim objektima te vrste u gradu. Tako je atelje Franje Pommera, dograđen 1862. na prvom katu kuće br. 10 u Viećničkoj ulici (danas Kuševićeva 4), bio prostor veličine 9,5 x 4,4 m,¹² Standlov atelje iz 1866. u dvorištu kuće br. 747 u Ilici (danas Ilica 34) bio je dimenzija 9,5 x 4,7 m (od čega prostor za fotografiranje 6 x 4,7 m),¹³ a čak je i novi salon Radivoja (Hermana) Fikerta – podignut 1875. godine u vrtu kuće br. 425 u Bolničkoj ulici (danas Gajeva 5), dug 11, 3 m i širok 3,8 m, s ateljeom veličine 6,6 x 3,8 m – bio manji od Majerove više od desetljeća starije sale.¹⁴

Atelje Majerove zagrebačke podružnice podignut je vrlo brzo – nakon nešto više od mjesec dana – te je već 20. travnja 1863. počeo s radom pod upraviteljstvom akademskoga slikara Josipa Veneša (često i Venesz, rjeđe Venes).¹⁵ Toga su varaždinskoga slikara Zagrepčani imali prilike upoznati devet godina ranije kao partnera austrijskoga fotografa Maksa Debitzke za vrijeme njegovog kratkog rada u Zagrebu krajem 1854. i početkom 1855.¹⁶ Iz serije od šest novinskih oglasa objavljenih krajem travnja i početkom svibnja 1863. doznajemo da je Veneš fotografirao svakoga dana od 9 do 16 sati.¹⁷

10 Isto.

11 Dimenzije izračunate prema mjerilu na nacrtu (HR-DAZG-4, GPZ, Građevni odjel, Spis br. 13 od 10. 2. 1863. s priloženim pripadajućim nacrtom Plan über die Erbauung eines profesorischen Fotografie Salons).

12 Usp. HR-DAZG-4, GPZ, Pomoćni uredi, Spis br. 112 od 7. 9. 1862. s priloženim pripadajućim nacrtom Bau-Plan über die Herstellung eines neuen Photographen Ateliers in Hause N° 10 in Agram.

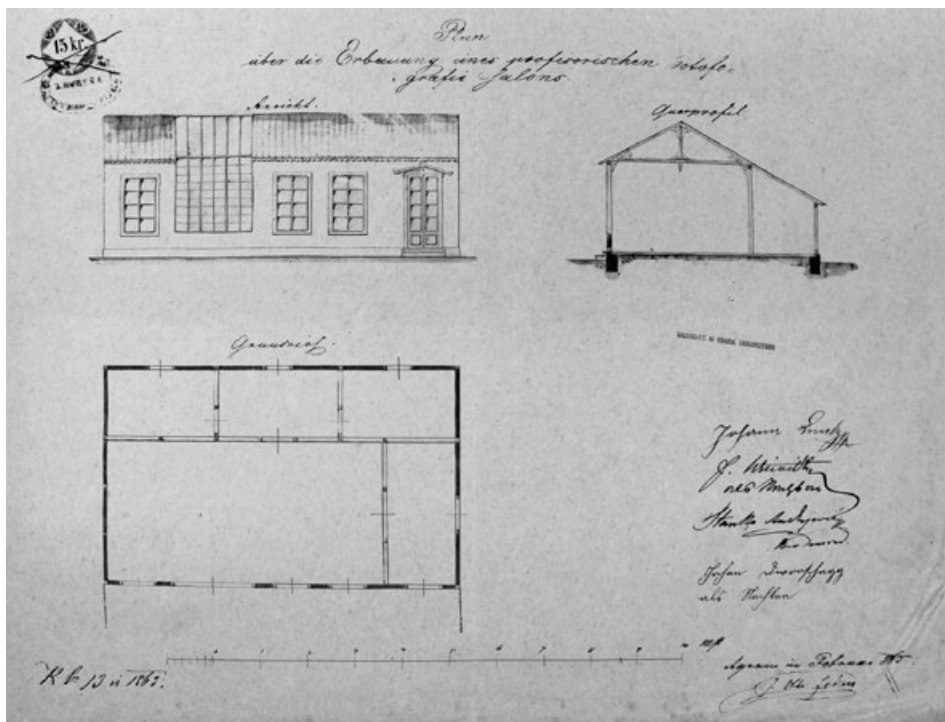
13 Usp. HR-DAZG-1122. Zbirka građevne dokumentacije, Ilica 34, 1531.1, Spis br. 56 od 25. 5. 1866. s priloženom molbom i građevinskim nacrtom ateljea Plan Skizze zur erbauung eines fotografischen Ateliers im Garten des Hauses N. 747, untere Ilica in Agram.

14 Usp. HR-DAZG-4, GPZ, Pomoćni uredi, Spis br. 79 od 1. 4. 1875. s priloženim građevinskim nacrtom Fotografički pavilon za Fikerta.

15 „Fotograf Gjuro Majer iz Pešte javlja štovanom občinstvu, da je u Zagrebu, u kući g. Lenza, Ilici br. 867 podigao i uredio ukusni atelier, te ga već 20. o. m. otvorio. Tekničke poslove vodi akademički slikar Josip Venesz“ (Fotograf Gjuro Majer iz Pešte, Pozor, br. 91, 22. 4. 1863).

16 Usp. Photographischer Salon aus Wien, Agramer Zeitung, br. 212, 16. 9. 1854; br. 216, 21. 9. 1854; br. 219, 25. 9. 1854. Vidi i Fremdenliste, Agramer Zeitung, br. 213, 18. 9. 1854.

17 „Štovano občinstvo pozivlje se ovim najučtivije, da izvolji prijaviti što više naručbinah. Ujedno opaža gore napisani, da će samo slike, dobro i povoljno načinjene, slati. Vrieme za slikanje od 9 do 4 ure“ (Fotograf Gjuro Majer iz Pešte, Pozor, br. 91, 22. 4. 1863).



Slika 1. Nacrt Majerova zagrebačkoga fotografskog ateljea (HR-DAZG-4, GPZ, Građevni odjel, Spis br. 13 od 10. 2. 1863).

Sudeći prema sačuvanim fotografijama, Majerov je zagrebački atelje bio dobro opremljen raznolikim studijskim inventarom.¹⁸ Oprema je uključivala barem jedan fotografski aparat, naslonjač, stolac, stolić, sag, zavjesu, više oslikanih i neoslikanih pozadina te ostale standardne rekvizite (zidnu oplatu, balustradu, stup...).¹⁹ Kako je po prilici mogao izgledati interijer „velike fotografske sale“ možemo pojmiti pogledamo li sliku jednoga od brojnih bečkih ateljea iz istoga vremena (slika 2).

¹⁸ Usp. N. Grčević, Fotografija, 86–87.

¹⁹ Više o opremi fotografskih ateljea toga vremena vidi u Mark Osterman, History and Evolution of Photography: Studio, u: The Focal Encyclopedia of Photography, 4th edition, Michael R. Peres (ur.), London, New York, 2007, 116-117.



Slika 2. Studijska oprema u *glassalonu* bečkoga fotografa Rudolfa von Bohra (*Photographische Correspondenz*, 1864, s. p). Za pretpostaviti je da se interijer Majerove sale nije bitno razlikovao.

Pod Veneševim je upraviteljstvom Majerova zagrebačka podružnica dočekala i 1864. godinu, koju je u čitavoj Hrvatskoj obilježilo održavanje *Prve dalmatinsko-slavonsko-hrvatske izložbe plodinah, tvorinah i umjetninah*. Za nju je već u veljači Veneš prijavio vlastite „slike i svietlopise“,²⁰ a – sudeći prema katalogu izložbe – navedeni su radovi uistinu bili izloženi unutar dva podrazreda. Tako ga u XXVIII. podrazredu nalazimo pod rednim brojem „3438. Venesz Josip, u Zagreba, u Majerovom (svietlo- pis. zavodu), i svietlopise“ te u XXXI. podrazredu pod brojem „3662. Venesz Jos., iz Zagreba, slike smastima“.²¹

Do kada je točno Veneš vodio Majerov zagrebački atelje, nije poznato, no podatak iz kataloga izložbe nikako nije bio aktualan već za trajanja izložbe jer se u srpnju 1864. kao zakupnik „velike fotografičke sale“ oglasio pridošlica iz Praga Ivan Standl.²² Najvjerojatnije je Veneš u katalog upisan prema stanju iz prve polovice godine, kada je i predao radove za izložbu, kako je i pisano u novinama.²³ Slijedom toga Veneševo vođenje Majerova ateljea možemo datirati u razdoblje od njegova otvorenja 20. travnja 1863. do kraja lipnja ili početka srpnja 1864. godine.

20 Izložba blaga, plodinah i tvorinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije, Narodne novine, br. 38, 17. 2. 1864.

21 Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu. Katalog izložbe. Zagreb, 1864, 238, 248.

22 Usp. G. Mayer's photographisches Atelier, Agramer Zeitung, br. 170, 27. 7. 1864.

23 Vidi bilj. 20.



Slika 3. Primjeri fotografije i poledina dekorativnih kartona iz vremena Veneševa upraviteljstva Majerovim ateljeom. Na fotografijama vidimo dio inventara koji se pojavljuje i na snimkama iz vremena kasnijih upravitelja i zakupnika (HR-HDA-2018, Zbirka fotografija iz hrvatskih fotografskih ateljea 19. i 20. stoljeća).

Ono što do sada nije bilo poznato, a iz ranije navedenoga je postalo sasvim razvidno, jest činjenica da fotografije potpisane imenom Đure Majera i njegovom zagrebačkom adresom – a sačuvan ih je povelik broj – nije snimio peštanski majstor osobno, kao što se dosad smatralo,²⁴ već upravo Josip Veneš kao voditelj zagrebačke podružnice. Tomu u prilog ide i spoznaja da nijedna fotografija potpisana Veneševim imenom nije pronađena jer ih je sve potpisivao imenom vlasnika ateljea. Josipu Venešu tako pripada važno mjesto u povijesti rane zagrebačke (i hrvatske) fotografije, a o solidnoj kakvoći njegovih radova govore i portreti brojnih znamenitih suvremenika koji su se dali fotografirati upravo u „velikoj fotografskoj sali“ pod njegovim upraviteljstvom, poput kardinala Jurja Haulika, Ivana Vončine ili Ivana Perkovca.²⁵

„Velika fotografska sala“ u zakupu Ivana Standla (1864./1865.)

U srpnju 1864. godine Majerov je zagrebački atelje u zakup uzeo Ivan Vojtjeh (Johann Adalbert) Standl. Taj je fotograf rođen u Pragu 27. listopada 1832. godine, gdje se školovao i započeo s fotografskim radom.²⁶ U Zagreb je došao 1864. godine nakon što je neko vrijeme boravio u Pešti, a ime mu se prvi put spominje u spomenutom novinskom oglasu od 27. srpnja 1864. godine.²⁷ Iz njega doznajemo da od 12. srpnja radi u Majerovu ateljeu u Lenzovoj kući te da izrađuje „najtrajnije fotografije“ u svim veličinama po „osjetno manjim cijenama“.²⁸ Nekoliko mjeseci kasnije nalazimo ga na popisu nagrađenih izlagača s *Prve dalmatinsko-slavonsko-hrvatske izložbe plodinah, tvorinah i umjetninah* održane od kolovoza do listopada 1864. godine, na kojoj je osvojio srebrnu kolajnu,²⁹ iako mu ime nije navedeno u katalogu. Nagradu osvojenu na spomenutoj izložbi Standl je ubrzo počeo otiskivati na poleđini fotografija uz tekst na hrvatskom („I. A. Standl, fotograf i najamnik ateliera G. Mayera u Zagrebu, Ilica

24 Usp. N. Grčević, *Fotografija*, 88.

25 Portreti Haulika i Vončine u Državnom arhivu u Zagrebu (HR-DAZG-857, Zbirka Ulčnik Ivan, *Fotografije*, br. 346, 1616), a portret Ivana Perkovca u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (MUO, Zbirka starije fotografije, inv. br. MUO-21408).

26 Usp. Hrvoje Gržina, »Nenadkriljeni zagrebački fotograf« – prilozi o životu i radu Ivana Standla, *Arhivski vjesnik*, 61 (2018), 103.

27 G. Mayer's photographisches Atelier, *Agramer Zeitung*, br. 170, 27. 7. 1864.

28 „G. Mayer's photographisches Atelier, untere Ilica im Lenz'schen Hause. Da der ergebenst Gefertigte die Leitung des Ateliers am 12. d. übernommen hat, so empfiehlt derselbe einem hohen Adel und p. t. Publicum seine photographischen Arbeiten. Es werden die dauerhaftesten Photographien in jeder Größe geliefert, die bei vollkommener Aehnlichkeit und Zartheit in der Ausführung nichts zu wünschen übrig lassen. Es ist mir auch die Möglichkeit geboten, mit bedeutend ermäßigten Preisen zu arbeiten. Hochachtungsvoll Joh. Ad. Standl, Photograph“ (G. Mayer's photographisches Atelier, *Agramer Zeitung*, br. 170, 27. 7. 1864; br. 173, 30. 7. 1864; br. 175, 2. 8. 1864).

29 (Odlikovani izložitelji.) (Dalje.), *Domobran*, br. 124, 12. 10. 1864; *Domaća naša izložba*, *Narodne novine*, br. 236, 15. 10. 1864. Vidi i *Album uspomena na Prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864*, Zagreb, 1864, 116.

867“)³⁰ ili njemačkom jeziku („J. A. Standl, Fotograf und Pächter von G. Mayer's Atelier in Agram, Jlica 867“).³¹

Krajem 1864. ili početkom 1865. godine Standl je putovao u Beč i Berlin kako bi se upoznao s „najnovijim dostignućima na polju fotografije“ te ih počeo primjenjivati u svakodnevnom radu. Tako iz novinskoga oglasa doznajemo da su se kod Standla – i dalje zakupnika Majerova ateljea – mogli dobiti „fotogrami“ izvedeni novim postupkom koji jamči puno dulju trajnost snimaka te one zadržavaju „svjež izgled i sjaj“ i nakon više godina.³² Tucet takvih fotografija u veličini posjetnice stajao je pet forinta, dok se šest komada moglo dobiti za tri forinte.³³



Slika 4. Primjer fotografije i poledine dekorativnoga kartona iz vremena Standlova zakupa Majerova ateljea (HR-HDA-1442, Zbirka fotografija Ivana Standla, br. 4.36).

30 Usp. N. Grčević, Fotografija, 226, bilj. 145.

31 Usp. portret barunice Fani Condé rođ. Kiepac u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HR-HDA-1442, Zbirka fotografija Ivana Standla, br. 4.36), ovdje slika 4.

32 „Von meiner Reise nach Wien und Berlin zurückgekehrt, beeile ich mich einem hochverehrten p. t. Publicum ergebenst anzuzeigen, dass ich mir die neuesten praktischen Fortschritte im Gebiete der Photographie angeeignet habe, und nunmehr hier ausübe. Durch ein neues Verfahren ist die Dauerhaftigkeit der Photogramme viel mehr garantirt, als dies bisher der Fall war, so dass selbe nach Jahren noch ihr frisches Aussehen und die vollste Brillanz behalten (...)“ (Photographie, Agramer Zeitung, br. 25, 31. 1. 1865; br. 28, 4. 2. 1865; br. 31, 8. 2. 1865).

33 „(...) da sich zugleich die Erzeugungskosten billiger stellen, so bin ich in den Stand gesetzt, zu bedeutend billigeren Preisen als bisher meine hochverehrten Gönner bedienen zu können. 12 Stück phot. Visitkarten 5 fl. 6 Stück phot. Visitkarten 3 fl. 1 Stück phot. Visitkarten Nachexemplar 30 kr. Hochachtungsvoll J. A. Standl, Photograph, Pächter von Mayer's phot. Atelier in Agram, Ilica, Lenz'schen Haus“ (Photographie, Agramer Zeitung, br. 25, 31. 1. 1865; br. 28, 4. 2. 1865; br. 31, 8. 2. 1865).

U Majerovu je ateljeu Standl radio i dio 1865. godine, a napustio ga je najkasnije do početka travnja, nakon čega ga je preuzeo M. Sárosy.³⁴ Iz razdoblja koje je proveo kao zakupnik Majerova ateljea ostalo je sačuvano svega nekoliko njegovih fotografija. Pravi polet Standlove fotografske aktivnosti započeo je tek s prelaskom u novi atelje u Ilici br. 750 (danas Ilica 28) iz kojega se početkom travnja javio novim novinskim oglasom,³⁵ a kroz naredna se tri desetljeća raznolikošću poslova i visokom kvalitetom rada afirmirao kao najvažniji zagrebački fotograf 19. stoljeća.

„Svjetlopisna djelaonica Gjüre Mayera“ pod upraviteljstvom M. Sárosyja (1865./1866.)

Upravljanje „svjetlopisnom djelaonicom Gjüre Mayera“ nakon Standla je preuzeo peštanski fotograf M. Sárosy (ponekad potpisan i kao Šarošy). Tijekom 1865. godine on se u novinama više puta oglašavao, isprva nudeći građanstvu samo fotografiranje,³⁶ a nedugo potom i usluge fotografskoga reproduciranja različitih umjetnina.³⁷ U oglasima na njemačkom jeziku reklamirao se kao „kroz pet godina prvi pomoćnik (manipulant) u jednome od prvih peštanskih ateljea“.³⁸ U Majerovu je ateljeu najvjerojatnije radio do sredine 1866. godine, a zatim su zakup – najkasnije u kolovozu – preuzeli Antun Weinwurm i Ferdo Kelemen. Sárosy je potom, krajem 1866. godine, preselio u kuću br. 755 u Bregovitoj ulici³⁹ (danas Tomičeva 7) gdje je radio kroz dio 1867., nakon čega smo mu u Zagrebu izgubili svaki trag.

Iz razdoblja Sárosyjeva upravljanja Majerovim zagrebačkim ateljeom ostao je sačuvan nevelik broj fotografija. Ono što možemo istaknuti jest njihova zavidna tehnička

34 Usp. Svjetlopisna djelaonica Gjüre Mayera, Domobran, br. 102, 4. 5. 1865.

35 Photographie, Agramer Zeitung, br. 80, 7. 4. 1865.

36 „Svjetlopisna djelaonica Gjüre Mayera pod upravljanjem M. Sarosy-a u Zagrebu u Ilici u Lencovoj kući preporučuje se, da slika likove (portrete) počamši od najveće veličine do slika kao posjetnice uz obaljane cijene. Za živoliku spodobu i izvrsno djelo jamči sam svjetlopisac“ (Svjetlopisna djelaonica Gjüre Mayera, Domobran, br. 102, 4. 5. 1865; br. 104, 6. 5. 1865; br. 107, 10. 5. 1865).

37 „Najveća svjetlopisna umjet. djelaonica G. Mayera pod upravom M. Sárosy-a u Zagrebu u Ilici u Lencovoj kući, preporučuje se za primanje likovah hrpimice i pojedince (u velikom obliku) kao i u slici posjetnicah najukusnije izkićenih uz najjeftinije cijene. Za pravu sliku i priliku jamči svjetlopisac. Isto tako prave se tamo na najbolje zadovoljstvo i uz najmanje ciene snimci od maslenih slikah, vodomasnih slikah, mjedorazah, svjetlopisah, ognjištah, kao i grbovah“ (Najveća svjetlopisna umjet. djelaonica G. Mayera, Domobran, br. 154, 8. 7. 1865; br. 172, 29. 7. 1865).

38 „Das größte photographische Atelier des Georg Mayer in Agram, Ilica, im Lenz'schen Hause, geleitet von M. Sárosy, durch 5 Jahre erster Manipulant in einem der ersten Ateliers in Pest, empfiehlt sich dem hochverehrten p. t. Publicum zur Aufnahme von Portraits, vom größten Format angefangen bis zu den Visitenkartenbildern, zu herabgesetzten Preisen. Für sprechenstande Aehnlichkeit und gediegene Arbeit wird garantirt“ (Das größte photographische Atelier, Agramer Zeitung, br. 113, 17. 5. 1865; br. 116, 20. 5. 1865; br. 119, 24. 5. 1865).

39 Photographische Anzeige, Agramer Zeitung, br. 280, 11. 11. 1866; br. 284, 15. 11. 1866; br. 287, 18. 11. 1866.

izvedba, a solidnu kvalitetu samih fotografija prate odmjerene i ukusno izvedene vjnjete na poledini dekorativnih kartona s tipografijom „svjetloslikar M. Sárosy ateliera G. Mayera u Zagrebu, Ilica 867“ ili pak samo kao „svjetloslikar M. Šarošy u Zagrebu, Ilica“ (v. sliku 5).



Slika 5. Primjeri fotografija i poledina dekorativnih kartona iz vremena Sárosyjeva upraviteljstva Majerovim ateljeom (HR-HDA-2018, Zbirka fotografija iz hrvatskih fotografskih ateljea 19. i 20. stoljeća)

Antun Weinwurm i Ferdo Kelemen (1866./1867.)

Nakon M. Sárosyja u Majerovu zagrebačkom ateljeu od sredine 1866. nalazimo mađarskoga fotografa Antuna Weinwurma s ortakom Ferdom Kelemenom.⁴⁰ U oglasu koji potpisuje sam Majer, kao jamstvo kvalitete radova novih zakupnika navodi podatak da je Weinwurm četiri godine radio kao pomoćnik kod znamenitoga peštanskog fotografskog dvojca Borsos és Doctor,⁴¹ gdje ga je po svoj prilici i upoznao. Partnerstvo Weinwurma i Kelemena na fotografijama je isprva obilježavano kao „A. Weinwurm et Comp“, a nedugo potom javlja se tekst „Weinwurm & Kellemen“. Cijena dvanaest fotografija formata posjetnice kod dvojice ortaka iznosila je tri forinte.⁴²

Što se tiče biografija partnerskoga dvojca, one su prilično šture. Antun Weinwurm (mađ. Weinwurm Antal) je, prema dostupnim podacima, rođen 1845. godine (mjesto nepoznato), a umro je u Budimpešti 9. srpnja 1918. godine.⁴³ Njegov je pak ortak Ferdinand (Ferdo) Kelemen rođen 1. srpnja 1836. godine u Kraljevcu,⁴⁴ a osim Zagreba živio je i radio u Grazu i Petrinji. Sudeći prema sačuvanim fotografijama, najvjerojatnije je prije stupanja u partnerski odnos s Weinwurmom radio samostalno u Petrinji, potpisujući se kao „F. F. Kellemen“, a sačuvane su i fotografije bez naznake mjesta s tipografijom „Fotografie von Kellemen“ koje po načinu opremanja možemo datirati u prvu polovicu 1860-ih. Umro je u Zagrebu 27. rujna 1890. i sahranjen je na groblju Mirogoj.⁴⁵

Sudeći prema narednoj seriji oglasa objavljenog krajem 1866. godine, Weinwurm je – kao izdanak glasovite peštanske fotografske obitelji – bio prominentniji i fotografiji vičniji član partnerskoga dvojca, pa ga je i sam Kelemen po tome pitanju isticao u prvi plan, navodeći kao reference njegov rad u glasovitim europskim ateljeima Angerer iz Beča te već spomenutom Borsos és Doctor iz Pešte, dok je za sebe spomenuo tek da je „zemljak i građanski sin“ te zamolio građanstvo „za što veći posjet“.⁴⁶ Istovremeno

40 „Dostavljam do znanja štovanomu občinstvu, da sam svoj osobito ukusno priredjen zagrebački atelier u Ilici u Lenzovoj kući u zakup dao gospodi Weinwurmu i Kellemenu“ (Oglasnik. Priposlano. Br. 216, Pozor, br. 230, 21. 8. 1866; br. 236, 28. 8. 1866).

41 „G. Weinwurm, fotograf u Pešti, bio je četiri godine danah pomoćnik glasovitoga peštanskoga svjetlo-pisca Borsos [sic!] et Doctor, što ga dovoljno preporučuje“ (Oglasnik. Priposlano. Br. 216, Pozor, br. 230, 21. 8. 1866; br. 236, 28. 8. 1866).

42 Isto.

43 Usp. Miklós Peternák, „A felejtés emlékei fotó/modell 2“, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2018, 12 i 40 http://www.mke.hu/fotomodell2/res/fotomodell2_kiallitasvezeto.pdf (posjet 29. 1. 2020).

44 HR-DAZG-4, GPZ, Politički odsjek, Imenik zavičajnika 1, br. 1-10000, br. 8943.

45 HR-HDA-1448, Zbirka mikrofilmova matičnih knjiga i popisa obitelji, ZM-34/339, Zagreb, Sv. Marko, MKU 1888.-1890., str. 31, br. 787.

46 „U prvom i najvećem fotografskom atelieru G. Mayera u Zagrebu u Ilici u Lencovoj kući izradjuju se slike, što je osobito važno, za stranjske u 24 ure. Najamnici toga atelieru Weinwurm i Kellemen preporučuju štovanomu občinstvu snimanje fotografskih slika od najvećega formata do posjetnica uz vrlo jeftine cijene, jeftinije no igdje drugdi. Bez svake iznimke daju se samo takove slike, koje su pošle za rukom, te jamči za naličnost i valjano djelo moj drug Weinwurm, koji si je nakupio veliko

objavljeni oglas na njemačkom jeziku znatno je kraći i s manje detalja, ali iz njega doznajemo da je atelje imao grijanje i da je cijena tuceta fotografija i dalje iznosila tri forinte.⁴⁷



Slika 6. Primjer fotografije i poledine dekorativnog kartona iz vremena zakupnika Weinwurma i Kelemena (HR-HDA-2018, Zbirka fotografija iz hrvatskih fotografskih ateljea 19. i 20. stoljeća)

Osim kroz novinske oglase, dvojica su fotografa 1866. godine spomenuta i u zapisniku 19. sjednice Učiteljske zadruge kada su poželjeli objaviti album s fotografijama „utemeljiteljah, upravljajućega i gospojinskoga odbora“.⁴⁸ Je li album naposljetku realiziran, nismo uspjeli doznati, no odbor je tom prigodom ideju prihvatio i odlučio uputiti članove

znanje kod glasovitoga dvorskoga fotografa Angerera u Beču i Borsoša u Pešti, a uz to je stekao dosta i praktičnoga izkustva. Napokon, molim kao zemljak i građanski sin za što veći posjet. F. Kellemen“ (U prvom i najvećem fotografskom ateljeru, Pozor, br. 305, 17. 11. 1866; br. 311, 24. 11. 1866; br. 317, 1. 12. 1866).

47 „Mayer’s photographisches Atelier, Ilica Nr. 867 im Lenz’schen Hause. Weinwurm & Kellemen, ersterer gewesener Assistent des Hofphotographen Angerer, empfehlen ihre Leistungen unter Garantie der Vorzüglichkeit sowohl in der Ausführung, als Staffage, vom größten bis zum kleinsten Format. Der Salon wird geheizt. Preis pr. Dutzend 3 fl. Weitere Bestellung im Dutzend billiger, wie überall“ (Mayer’s photographisches Atelier, Agramer Zeitung, br. 293, 24. 11. 1866; br. 295, 26. 11. 1866).

48 Zapisnik 19. sjednice ‘učiteljske Zadruga’ držane dne 19. kolov. t.g., Napredak, br. 17, 1. 9. 1866. Vidi i Zapisnik, Narodne novine, br. 210, 13. 9. 1866.

Weinwurm i Kelemenu na fotografranje.⁴⁹ Partnerstvo dvojice fotografa potrajalo je do sredine 1867. godine, nakon čega se Weinwurm najvjerojatnije vratio u Peštu gdje je nastavio s radom i ostvario zapaženu karijeru,⁵⁰ dok je Kelemen samostalno preuzeo posao u zagrebačkom ateljeu. Majer je pak obje podružnice zasigurno napustio do 1866. godine,⁵¹ i to najprije onu u Grazu,⁵² a zatim i zagrebačku. Nastavio je raditi u Budimpešti, a umro je između 1890. i 1898. godine, no nije poznato gdje.⁵³

Ferdo i Marija Kelemen, Ottmar Rebaglio (1867.-1879.)

U kolovozu 1867. iz nekadašnjega se Majerova ateljea novinskim oglasom javio sâm Ferdo Kelemen. Građanstvu je nudio „izvrsne fotografije“ po cijeni od tri forinte za tucet u dvije poze, 25 komada u raznim pozama za pet forinta, pedeset fotografija za devet i stotinu komada za šesnaest forinta.⁵⁴ Osim toga, moglo se dobiti i tucet oslikanih fotografija za šest forinta, kao i tucet grupnih portreta do tri osobe za tri forinte.⁵⁵ Početkom 1870. godine Kelemena nalazimo zabilježenoga među donatorima za zgradu hrvatskoga pjevačkog društva *Kolo*, za koju je obećao darovati 20 forinta u „4 roka“.⁵⁶

O kontinuitetu Kelemenova rada u Zagrebu nakon prekida partnerstva s Weinwurmom najbolje nam svjedoče portreti povjesničara Emilija Laszowskoga u dječjačkoj dobi, čije odrastanje možemo pratiti upravo na Kelemenovim fotografijama, i to kao trogodišnjaka (1871.), četverogodišnjaka (1872.) te školarca (1876.).⁵⁷ Sredinom 1871. Kelemen je izradio „fotografsku sliku u velikom formatu“ s licima dvadesetčetvorice maturanata zagrebačke gimnazije koja je poklonjena ravnatelju Josipu Kostiću,⁵⁸ a iste se godine u vjenčao sa suprugom Marijom, rođenom 1848. u njemačkome Sossenheimu.⁵⁹ Imena supružnika od tada se često spominju u austrijskoj periodici,⁶⁰ iz koje doznajemo i to da je Marija Kelemen sredinom 1870-ih vodila atelje u Grazu.⁶¹

49 Isto.

50 Usp. M. Peternák, *A felejtés emlékei fotó/modell*, 19-22, 32-37; Margit Szákacs, *Fényképészek és fényképésműtermek Magyarországon (1840–1945)*, Budapest, 1997, 81.

51 B. Philpott, Mayer György, 65.

52 Da je podružnicu u Grazu Mayer napustio prvu, svjedoči nam fotografija iz Pešte čiju poledinu krase tipografija s navedenima samo peštanskim („Fényképész Pesten“) i zagrebačkim („Zágrábon Jliczán“) ateljeima (usp. HR-HDA-1443, Zbirka fotografskih portreta 19. i 20. stoljeća, br. 162).

53 Usp. B. Philpott, Mayer György, 66.

54 J. Kellemen, *Agramer Zeitung*, br. 215, 19. 8. 186; br. 216, 21. 8. 1867.

55 Isto.

56 Dobrovoljni prinesci, *Narodne novine*, br. 38, 17. 2. 1870.

57 HR-HDA-806, Emilij Laszowski, 1.6.

58 (Maturanti zagrebačke ginazije.), *Obzor*, br. 7, 8. 8. 1871.

59 HR-DAZG-4, GPZ, Politički odsjek, *Imenik zavičajnika 1*, br. 1-10000, br. 8944.

60 Tijekom prve polovice 1870-ih ostali su zabilježeni posjeti bračnoga para Kelemen termalnomu lječilištu Dobrna (njem. Neuhaus bei Cilli), gdje su se u više navrata prijavili kao stanovnici Zagreba (usp. *Curliste, Tagespost*, br. 157, 4. 7. 1872; *Curliste, Tagespost*, br. 181, 8. 8. 1873).

61 Usp. *Photographisch-artist Anstalt M. Kellemen, Tagespost*, br. 135, 14. 6. 1876.



Slika 7. Primjer fotografija i poledina dekorativnih kartona iz desetljeća Kelemenova vlasništva (HR-HDA-2018, Zbirka fotografija iz hrvatskih fotografskih ateljea 19. i 20. stoljeća).

Godine 1873. istekao je rok od deset godina na koji je prije gradnje izdana dozvola za korištenje ateljea. Objekt po svemu sudeći nije srušen, jer o tome u izvorima nema podataka, a iz sačuvanih fotografija vidimo da i dalje radi, kao i to da je dio studijskih rekvizita kroz cijelo vrijeme ostao nepromijenjen. To nam svakako govori u prilog kontinuitetu fotografiranja u istom prostoru.

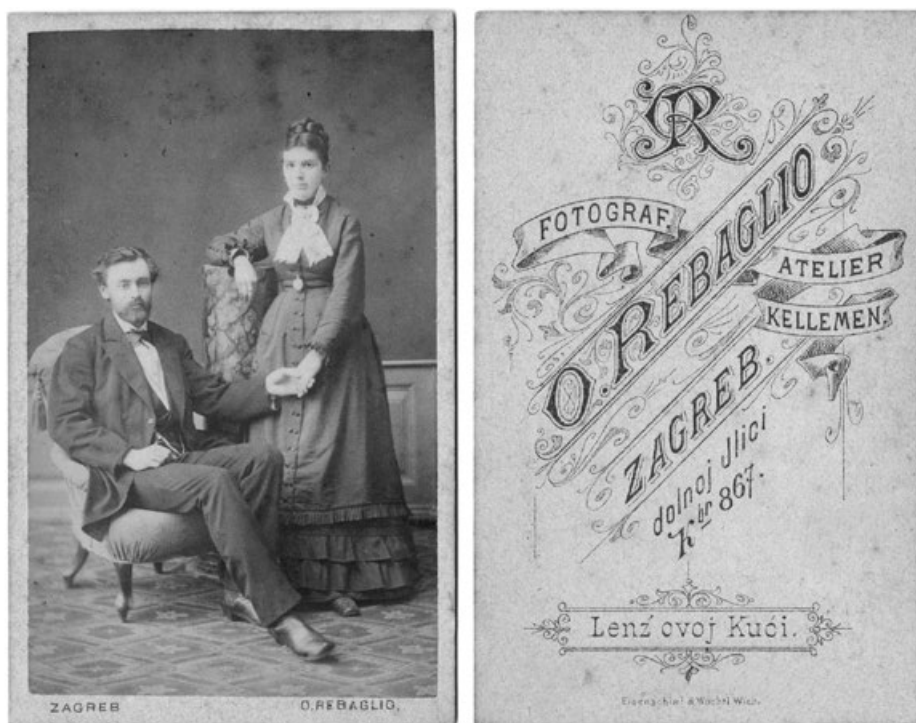
Tijekom druge polovice 1870-ih Kelemen je zasigurno preselio u Graz,⁶² a atelje je – najvjerojatnije kao upravitelj – preuzeo fotograf Ottmar Rebaglio. Na zagrebačkim fotografijama uz svoje ime i prezime te adresu bilježio je i napomenu „Atelier Kellemen“.⁶³ S obzirom na to da je i na Rebagliovim fotografijama zabilježeno da radi u „dolnoj Jlici Kbr 867“ (v. slika 8), najvjerojatnije je s radom prestaio prije nego što je u Zagrebu 1878. godine uveden novi način numeriranja kuća po ulicama, a ne više po tekućim popisnim

62 Kada je objavljavao fotografski obrt u Zagrebu – 30. 8. 1879. godine – Kelemen je kao adresu naveo „Herrn gasse Nr. 30 u Grazu“, što ukazuje na to da u tome trenutku nije živio u Zagrebu (HR-DAZG-4, GPZ, Obrtni odsjek, Spis br. 473 od 31. 8. 1879).

63 Usp. HR-DAZG-857, Zbirka Ulčnik Ivan, Fotografije, br. 375.

brojevima.⁶⁴ Osim u Zagrebu, Rebaglio je neko vrijeme – najvjerojatnije ranije – radio u Ostravi, a krajem stoljeća i u Banjaluci.⁶⁵

Kelemenova supruga Marija po svoj je prilici, sudeći prema sačuvanim fotografijama, preuzela vođenje ateljea nakon Rebaglia.⁶⁶ Tako kod sačuvanih fotografija treba razlikovati one s potpisom „F. Kelemen“ i jednostavnijom tipografijom s tek ponešto ukrasa na poledini od onih potpisanih s „M. Kellemen“ na znatno raskošnije ukrašenim kartončićima, na kojima su uz grb i vitice otisnuti i portreti izumitelja fotografije – Niépcea i Daguerrea (v. sliku 9). Fotografski obrt vođen pod imenom Ferde Kelemena zatvoren je s danom 30. kolovoza 1879. godine.⁶⁷



Slika 8. Primjer fotografije i poledine dekorativnog kartona iz vremena Rebagliova upraviteljstva Kelemenovim ateljeom (HR-HDA-2018, Zbirka fotografija iz hrvatskih fotografskih ateljea 19. i 20. stoljeća)

64 Usp. Dobronić, Stare numeracije, str. 9.

65 Usp. Jiří Hrdina, Ostrava fotografická 1860-2009, Bílá kniha: 17 příběhů z historie ostravské kultury, ur. Ivo Kaleta, Ostrava, 2009, 104; Milanka Todić, Ottoman Empire: European (Bulgaria, Serbia, Macedonia, Albania, and Bosnia), Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography, ur. John Hannavy, New York, London, 2008, 1038.

66 Vidi portret Marije Milovnik iz 1879. godine (HR-HDA-1443, Zbirka fotografskih portreta 19. i 20. stoljeća, br. 1134).

67 HR-DAZG-4, GPZ, Obrtni odsjek, Spis br. 473 od 31. 8. 1879.



Slika 9. Primjer fotografije i poedine dekorativnog kartona iz vremena upraviteljstva Kelemenove supruge Marije (HR-HDA-1443, Zbirka fotografskih portreta 19. i 20. stoljeća, br. 1134).

Hinko Krapek (1880.)

Nakon što je Kelemen 30. kolovoza 1879. zatvorio fotografski obrt, posljednji majstor kojega smo na adresi Ilica 35 pronašli iz izvorima jest fotograf iz „Brünna u Moravskoj“ Hinko Krapek. On je 7. travnja 1880. u bivšem Kelemenovu ateljeu otvorio obrt „svjetloslikarski /fotografički/ pod tvrdkom ‘H. Krapek’“,⁶⁸ Krapek je rođen u Brnu 27. ožujka 1841., a prije Zagreba fotografske je ateljee vodio u Gleichenbergu i Mariboru.⁶⁹ Odmah po dolasku u Zagreb započeo je – uz portrete u ateljeu – fotografirati i različite gradske motive, pa je tako ostao sačuvan određeni broj solidnih snimaka zagrebačkih zgrada, nalijepljenih na dekorativne kartone u formatu posjetnice s tipografijom „Photograph H. Krapek u Zagrebu, Jlica 35“.⁷⁰

68 HR-DAZG-4, GPZ, Obrtni odsjek, Obrtna izkaznica br. 155/880 od 7. 4. 1880. Vidi i HR-DAZG-4, GPZ, Obrtni odsjek, Obrt 1. Obrtovno kazalo 1860.-1881., str. 309, br. 84.

69 Višnja Flego, „Krapek, Hinko (Krapek; Heinrich, Henrik)“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Hrvatski biografski leksikon, 2013 <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10889> (posjet 1. 4. 2020)

70 Više takvih Krapekovih snimaka vidi u HR-DAZG-857, Zbirka Ulčnik Ivan, Fotografije, br. 138, 268, 503-506 i 789.



Slika 10. Primjer fotografije i poleđine dekorativnog kartona iz vremena Krapekova vlasništva 1880. godine (HR-HDA-2018, Zbirka fotografija iz hrvatskih fotografskih ateljea 19. i 20. stoljeća)

Prema dostupnim podacima, Krapek se iz Zagreba krajem 1880. godine odselio u Karlovac gdje je tijekom narednih sedamnaest godina razvio bogatu karijeru.⁷¹ Najvjerojatnije je to bilo nakon velikog potresa 30. studenoga, posljedice kojega je još stigao dokumentirati svojim fotoaparatom. Ostala je zabilježena i priča da je Krapek pregovarao sa Standlom o kupnji njegova tadašnjega ateljea u Mesničkoj ulici, no to se nije realiziralo, pa se odselio u Karlovac.⁷² Budući da znamo da je spomenuti Standlov atelje bio teško oštećen u potresu,⁷³ logično je da posao nije mogao biti sklopljen. Imajući u vidu velika oštećenja koja je potres nanio gradu Zagrebu, nije neopravdano pretpostaviti da je u njemu stradala i „velika fotografska sala“ koja je bila i podignuta kao provizorna građevina. Nažalost, za tu pretpostavku nismo pronašli potvrdu među spisima Gradskoga poglavarstva, no s obzirom na činjenicu da na toj adresi sve do 1899. godine neće biti registriranoga fotografa,⁷⁴ ne bismo je smjeli ni odbaciti u potpunosti.

71 Usp. V. Flego, „Krapek, Hinko“.

72 Isto.

73 Usp. H. Gržina, 'Nenadkriljeni zagrebački fotograf', 110.

74 Nakon Krapeka, prvi fotograf koji je zabilježen na adresi Ilica 35 bio je Hipolit pl. Lafranchini (usp. HR-DAZG-4, GPZ, Obrtni odsjek, Spis br. 44271/I od 19. studenoga 1899.).

Zaključni osvrt

O važnosti zagrebačke „svjetlopisne djelaonice“ čiji smo historijat prema sačuvanim izvorima pokušali rekonstruirati, najbolje nam svjedoče same fotografije sačuvane u brojnim baštinskim institucijama i u privatnome vlasništvu. Najviše ih je poznato iz vremena Ferde Kelemena, no pronađen je i znatan broj onih iz najranijega razdoblja, kada je Majerov atelje bio pod upraviteljstvom Josipa Veneša. Osjetno je manji broj sačuvanih snimaka iz vremena M. Sárosyja, dvojca Weinwurm i Kelemen te Hinka Krapeka, dok su one potpisane imenima Ottmara Rebaglia i Ivana Standla prava rijetkost.

U prilog važnosti ateljea u Ilici 35 najbolje govori činjenica da se isti prostor gotovo dva desetljeća kontinuirano rabio za fotografsku djelatnost, što i ne treba čuditi s obzirom na to da je bio među prvim namjenski podignutim objektima toga tipa u gradu. Budući da je atelje podignut na inicijativu poznatog onodobnoga peštanskog fotografa, koji je istovremeno držao i podružnicu u Grazu, te da su u njemu radili fotografi pristigli iz raznih krajeva Monarhije, njegova važnost bez sumnje nadilazi lokalne okvire. Stoga „veliku fotografičku salu“ treba promatrati kao važno lokalno stjecište u kojemu su 1860-ih i 1870-ih konvergirali putevi brojnih praktičara čija je vještina na poseban način obogatila vizualnu kulturu Zagreba.

Sačuvane nam pak fotografije snimljene u tom ateljeu istovremeno pokazuju mijene u pristupu i načinu portretiranja kroz sedamnaest godina, i to u rasponu od punih figura u prostoru iz ranoga razdoblja, preko polufigura i vinjetiranih poprsja do portreta u ovalu karakterističnih za kraj 1870-ih godina. Na njima su, među ostalima, zabilježeni i brojni istaknuti pojedinci iz političkoga i kulturnoga života Trojedne Kraljevine, a promatrane u vremenskom kontinuitetu vjerno odražavaju i mijene u kulturi odijevanja druge polovice XIX. stoljeća. Tako su, bez obzira na njihove autore, sve sačuvane fotografije nastale na adresi Ilica 867/Ilica 35 danas izuzetno vrijedni izvori za proučavanje kulturne povijesti Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, ali i vidljivi tragovi kontinuiranog sedamnaestogodišnjeg rada u prostoru koji je u vrijeme najveće popularnosti među građanima s pravom nosio naziv „velika fotografička sala“.

SUMMARY

**The „Great Photographic Hall“ and its owners, managers and tenants:
a fragment of the history of Zagreb photography in the 19th century**

In the article, the author writes the hitherto unknown history of a Zagreb photographic studio, known as the „Great Photographic Hall“, located in the courtyard of Ivan Lenz's house in Ilica 867 (today Ilica 35). Based on archival material, newspaper ads and preserved photographs, the author reconstructs the history of the studio following the sequence of its owners, managers and tenants. The studio, built during the first half of 1863 as the Zagreb branch of the famous Pest photography studio of Đuro Majer (Mayer György), was first run by academic painter Josip Veneš (1863/64), after which he was leased by Ivan Standl (1864/65), M. Sárosy (1865/66) and Antun Weinwurm and Ferdo Kelemen (1866/67). After Majer left the Zagreb branch, the ownership of the studio was taken over by Ferdo Kelemen, who continued to work in it until the end of August 1879, with his wife Maria and tenant Ottmar Rebaglio. After the last owner, Hinko Hrapek, left for Karlovac after the Zagreb earthquake in 1880, the history of the studio ended. Since photographers from various parts of the Habsburg Monarchy worked there continuously for seventeen years, the importance of the studio in Ilica 35 undoubtedly goes beyond the local framework, so the „Great Photographic Hall“ should be perceived as an important local meeting place, where during the 1860s and 1870s converged the paths of numerous practitioners whose skill enriched the visual culture of Zagreb.

Keywords: „great photographic hall“; Zagreb; nineteenth century; house no. 867; Ilica 35; photography; photographic studio; Zagreb photographers